

SZÓFEJTÉSEK

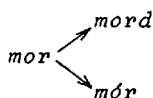
Mokány Sándor

1. mord ~ mor ~ mór 'sárgarépa'

A *mord* komor, mogorva szócikk etimológiai részében a TESz. munkaközössége a következőkre hívja fel az olvasó figyelmét: "Az indulatszószerűen, illetőleg szitokszóként használt *mord* (1825: *Mord!* megölöm magamat": Maróthy M.: Amália 51: NSz.) nem tartozik ide, hanem a káromkodás, illetőleg szitokszó jellegű ném. *Mord* (vö. GRIMM: DtWb. 6: 2533; vö. még ném. *Mords-* 'fene, állati') átvétele. Ugyancsak más szó a tisztázatlan etimológiájú N. *mord* 'sárgarépa' (MTsz.)." (TESz. *mord* a.).

Az alábbiakban a nyelvjárási *mord* 'sárgarépa' eredetével foglalkozom.

A nyelvjárási – rozsnyói – *mord* 'sárgarépa' eredetét együtt kell vizsgálnunk a szlovákiai Csucsom nyelvjárásában föltjegyzett *mor* 'sárgarépa' (IMRE SAMU-KÁLMÁN BÉLA: MNYj. IV, 189) ~ *mór* 'ua.' (Nyatl. 58: Cssz-21) szóval. A fejlődés menete véleményem szerint ez lehetett:

A *mor* \geq *mord* fejlődésre vö. az 1796-ban följegyzett "mord téglából" 'vályogtéglából' minőségjelzőjét. Ez a *mord* – amint ismeretes – egy töről fakadt a főleg északnyugati nyelvjárásokból ismert német eredetű *mór* (< **mor*) 'agyagos sár mint építőanyag szavunkkal (TESz. *mór*² a.). E *mord* zöngés explosívája i n e t i m o l ó g i k u s járulékhang lehet: erre a *csombor*-nak tájnyelvi *csombord* (TESz. *csombor* a.) alternánsából következtethetünk. A rozsnyói *mord* 'sárgarépa' szóvégi *d* elemét szintén inetimológikus járulékhangnak tekintem.

A csucsomi *mor* \geq *mór* szerintem a szlovák *mrkva* 'sárgarépa' átvétele. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására, illetve a szó belsőjében (harmadik mássalhangzóként) kieső *v*-re *vö.*: szlovák nyelvjárási *mrvaň* 'egy fajta fonott kalács' > magyar régi és nyelvjárási *morván* ~ *morvány* 'egy fajta sütemény | lakodalmi fonott kalács'; szerb-horvát *mrkvac* 'sárgarépa' > magyar régi *merkacz* (olv. *merkác*) 'ua.'; szláv régi *mrtva* (*voda*) 'holt (víz)' > magyar régi *mortua* (olv. *mortua*) > *Mórta* '(halas)tó (elzáró berendezéssel)' \leftarrow 'valamely folyó holt ága, medre' \rightarrow 'tengeröböl | laguna' (TESz. *morvány*, *merkőce* és *morotva* a.). A szlovák *mrkva* 'sárgarépa' a csucsomi nyelvjárásban előbb **morkva*, illetve **morka* alakot ölthetett, majd az utóbbiból elvonás eredményeként jött létre a *mor*, ebből – a hangsúly, illetőleg a következő mássalhangzó hatására – keletkezett a *mór* alakváltozat. A **morka* :> *mor* elvonást nyilván az válthatta ki, hogy a magyar nyelvérzék a **morká*-t *mor*- tömorfémára és -*ka* kicsinyítő képzőre bontotta. Azonos jelenségnek lehetünk tanui a következő példákban is: román *muieruşcă* 'lyukasfa: a szövőszék vászonfeszítőjének egyik alkatrésze' > magyar nyelvjárási *mujeruska* ~ *mujëruska*: *laposfa* \geq *mujërus* 'ua.' (mezőszéki Bodonkút), *mujëruska* \geq *mujërus* 'ua.' (Kis-Szamos mente); román *pisică* 'cica' > magyar nyelvjárási *piszika*, *piszika*, *piszika* (moldvai csángó nyelvjárások), *pěcuka* ~ *pěszika* (háromszéki nyelvjárások) \geq *peszi* hely megjelölése nélkül 'ua.' (MÁRTON GYULA-PÉNTÉK JÁNOS-VÖÖ ISTVÁN: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest 1977 *mujeruska*, *piszika* a.).

A *mord* ~ *mor* ~ *mór* szlovák eredetét a nyelvföldrajz is támogatja.

2. sanda

A *sanda* l. 1533: 'kancsal | hibás szemű, félszemű'; 2. 1764 e.: ? 'alattomos, bizalmatlan | irigykedő', 1791/1953: 'ua.' szavunknak mindeddig nincs elfogadható etimológiája. Ugor (vö. vogul *šunš* - 'néz') és hangfestő (vö. *sunyi*) eredeztetése hangtani okokból nem meggyőző, bár a Szófsz. és a TESz. a hangfestő eredet lehetőségét nem zárja ki. Érdemes idéznem erre vonatkozóan a TESz. véleményét: "Bizonytalan eredetű.

Talán hangfestő szóként jött létre, így jellegénél fogva beletartozhat a lapulást, lopva, oldalról nézést kifejező *sunyít*, *sunyi* stb. szavak rokonságába. E feltevést azonban a szótörténet kevéssé támogatja: a régi adatok ugyanis a szemhibára vonatkoztak, s úgy látszik a 2. jelentés kései, talán a nyelvjárásokban változatosabban használt igei származékokból alakult ki."

Ha vallatóra fogjuk nyelvemlékeinket, akkor megtudhatjuk, hogy a *sandá*-nak régen teljesebb, *sandal* alakváltozata járta; vö. például: 1481: *Benedictus Sandal* szn.; 1482: *Nicolao Sandal* szn.; 1523: *Mathia Sandal* szn. (Oklsz.). Köznév-ként a *sandal* a XVI. század első felében jelentkezik (NySz.). Látjuk tehát, hogy a *sanda* a *sandal*-ból rövidült. Ez a két alakváltozat még jó ideig együtt élhetett; vö. például: 1835: *Sanda*, vagy *Sandal* 'Bandzsa, v. Bandzsál' (Kassai); 1873: *Sanda* 1. 'félre néző bandzsál, kancsal', 2. 'irigy, kaján', *sandal* a. m. *sanda* (BALL.).

A minden bizonnyal elsődleges *sandal* véleményem szerint a **santal*-ból alakult. A *t > d* zöngésülésre vö. Baranya m. Kisherend (G-9): *sanda* \geq *santa* 'kancsal' (Nyatl. 537); *hanta* $>$ *handa* 'fecsegés, locsogás'; *hinta* $>$ *hinda*; *untra* $>$ *ondra* 'bevágás a dongán, amelybe a hordó fenekét illesztik' (MTsz.).

Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha a *santal* $>$ *sandal* szavunkat az ó-keletiszláv, esetleg az ószlovák eredetű *sántál* 'sántit; hinken' \rightarrow *sánta* 1. 'hibás lábú, bicegő; lahm, hinkend', 2. 'tökéletlen, hiányos, ingadozó; unvollständig, mangelhaft, hinkend' $<$ z. B. Vergleich $>$ ' (TESz. *sánta* a.) szócsaláddal rokonítom úgy, hogy a **santal*-t a *sántál* ige *szóhasadással* elkülönült párjának tekintem.

Ezek szerint a *sandal*-nak nem a melléknévi - 'kancsal' - , hanem az igei jelentéseiből kell kiindulnunk. Vö. *sandal* 'sandít, fél szemmel néz, lopva néz, hamisan néz': *Oda sandal* (Hajduhadház); 2. 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol': *Gyere má te, ne sandaj!* (Székelyföld); 1. még: *sandalog* 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' (Udvar-

hely m.); *sandarol* 'ua.' (Háromszék m.); *sandorol* 'ua.' (Székelyföld) stb. (MTsz.). A jelentésváltozás nyilván 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' → 'sandít, fél szemmel néz, lopva néz, hamisan néz' irányban haladt. A *sandal* 'sandít' → 'kancsal' szófajváltást bizonyára a *fancsal* 1. 'fondorlatos | kaján'; 2. 'kancsal'; *kancsal* 1. 'bandzsa', 2. 'félszemű', 3. (fn.) 'gáncs' szavak segítették elő.

A 'sántít' → 'sandít' jelentésváltozásra l.: orosz nyelvjárási (nyugati, déli) *кльпать* 'húzza a lábát, biceg, (erősen) sántít' (DAL,²) és a vele egy eredetű kárpátukrán *кл'ипати* 'kacsint' (saját gyűjtésem); magyar (hangfestő eredetű) *kacska* [= kacs + ka] 1. 'görbe, elnyomorodott <kéz>', 2. 'ilyen kezű' és *kacsint* [= kacs + int] 1. '(jeladásul) fél szemmel valakire hunyorít', 2. (biz.) 'lopva valahova pislant' (TESz., ÉKsz.); bolgár *шянтавий, въ, -ва, во* 1. 'kancsal', 2. 'görbe lábú, karikalábú' (Н. Геров: Ръчник на български язык с тлокувание ръчи-ты на български и на русски V.Пловдив 1904, 592).

Meg kell még jegyeznem, hogy a *sandorol* (~ *sandarol*) 'lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' és a *sandalog* 'ua.' valószínűleg kontamináció eredménye, vagyis: *sandal* X *vándorol* :> *sandorol*; *sandal* X *andalog* :> *sandalog*.

A *sandd*nak van nyelvjárási *sangya*, *sandzsa* 'kancsal' (OrMSz.) alakváltozata is, de mindkettő újabb, másodlagos fejlemény.

WORTERKLÄRUNGEN

von

SÁNDOR MOKÁNY

Der Autor erklärt zwei Wörter unbekannten Ursprungs.

I. Der Dialektausdruck *mord* (~ *mor* ~ *mór*) 'Mohrrübe' wird als slowakisches Lehnwort des *mrkva* 'Mohrrübe' betrachtet. Das slowakische *mrkva* entwickelte sich im Ungarischen aus **morkva* > *morka* und später gliederte sich auf den "Wortstamm" *mor* und auf das "Suffix" *ka*. Schliesslich kam die Variante *mor* zustande. Das *d* ist ein inetymologisches Akzidens.

II. Das Wort *sanda* < *sandal* < *santal* 'langsam gehen, schlendern' wird als Parallele zum slawischen *sántl* 'hinken' betrachtet, die durch Wortspaltung zustande kam; d.h. *sántl* ~ **santal* 1. *sántl* 'hinken' → 2. 'langsam gehen, schlendern' > *sántl* 'hinken' ~ **santal* (*sandal*) 'langsam gehen, schlendern' (→ 'schief angucken'). Der Wortartwechsel *sandal* 'schief angucken' → *kánsal* 'scheel' wurde durch die Wörter *fánsal*, *kánsal* unterstützt. *Sandal* 'scheel' → *sanda* 'scheel' ist das Ergebnis von Rückbildung.